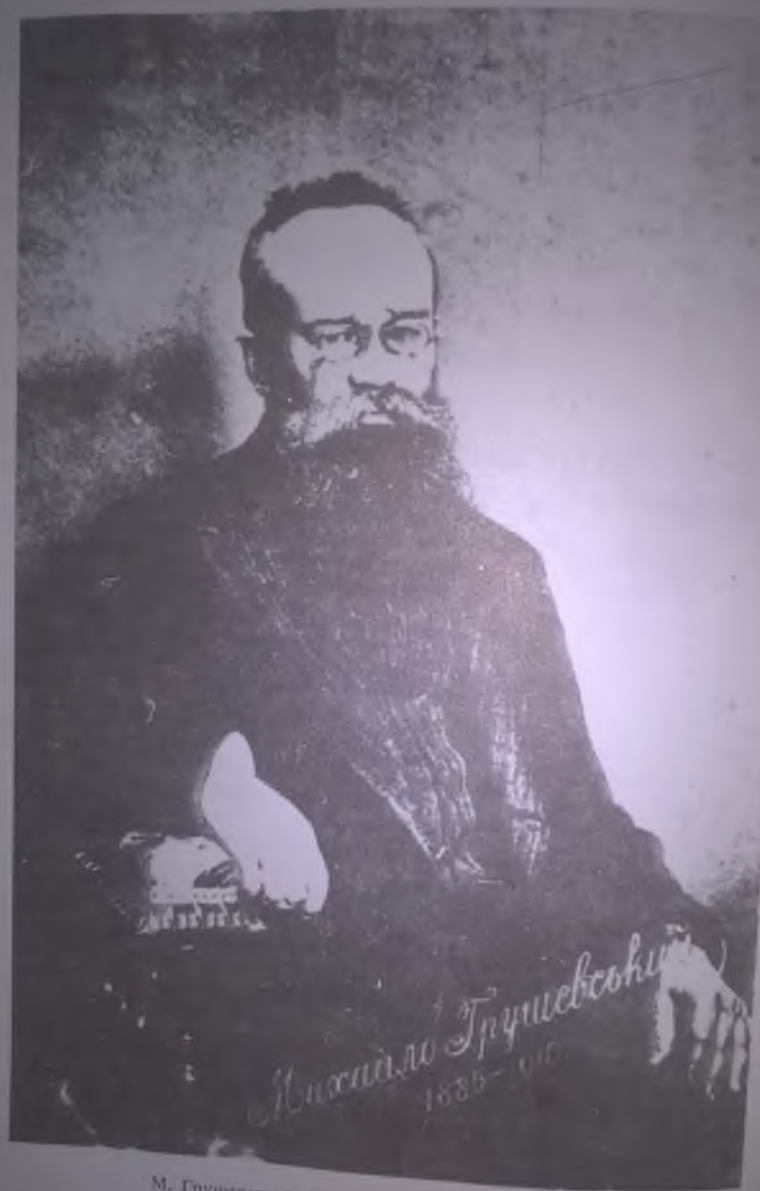


**НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866—1934)**

З НАГОДИ 125-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

*Присвячую історикам — спадкоємцям
історичної схеми Михайла
Грушевського.*

Автор.



М. Грушевський. Із поштової листівки 1913 року.

ВІД АВТОРА

«Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі й свого покоління. ...Сю роботу я уважав задачею свого життя»

М. Грушевський. Автобіографія, Київ, 1926

125 років тому 29 вересня 1886 року на заході української землі в місті Холмі народився Михайло Сергійович Грушевський, якому судилося зайняти вийняткове місце в культурному і національно-державному відродженню України.

У 1991 році минуло 125 років з дня народження найвидатнішого українського історика, провідного організатора академічно-наукового життя і видатного суспільно-політичного діяча і керівника українського державного відродження в 20-му столітті.

Діяльність і творчість Михайла Сергійовича творять цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку Нової України. Він побіч Тараса Шевченка й Івана Франка — цієї «всеукраїнської трійці» культурного і національно-державного відродження української нації — належить до унікальних і найвизначніших постатей в історії України.

Відзначення 125-ліття народження Грушевського випадає на час, коли українська нація, як і за його життя, започаткувала державне відродження України, яке в 1990-х роках нав'язує до державницьких традицій 1918 року, в якому Михайло Грушевський — Голова Української Центральної Ради, проголосив Четвертим Універсалом державну самостійність і незалежність української нації. Він був не лиш головним будівничим української демократичної держави, але і першим Президентом Української Народньої Республіки в 1918 році.

Советська влада протягом довгих десятиліть робила усе, щоб знищити історичну «отруйну теорію» Грушевського. За допомогою Академії Наук УРСР довгими роками фальсифіковано життя, діяльність і творчість Михайла Грушевського, як найвидатнішого історика України і передового будівничого української національної культури і державности. Проте не можна знищити історії нації, не можна знищити творчої спадщини найвидатнішого творця української наукової національної історіографії. Незважаючи на нагальну русифікацію української культури, української мови, розгрому українського наукового життя, переслідування і фізичне винищення діячів культури советською владою за допомогою українських яничарів — не вдалося знищити спадщини Грушевського. Він боровся за самобутність української культури з російською царською і новітньою владою і зі своїми рідними малоросами, які допомагали росіянам нищити український національний рух. І тут багато подібностей з нашими часами, в яких доводиться національним діячам боротися з русифікацією і новітніми малоросами, вихованими советською системою, яка пропагувала псевдонаукову концепцію « нової історичної форми советського народу », що мала б базуватися на спільності походження й історично-культурного розвитку російського і українського народів. І знову ж доводиться пригадати боротьбу Грушевського з російською імперською історіографічною концепцією « загальноросійської культури « общерусского народа » і історії ». І тут бачимо виразну паралель між цими двома російсько-советськими концепціями, пов'язаними безпосередньо з руйнівним процесом русифікації України і української культури. Грушевський ціле своє життя провадив нещадну боротьбу з ворогами українства, з гробокопателями української нації.

У наш переломовий період в житті української нації, в якому відновлюється державне життя України, відчувається потреба призадуматися і наново оцінити творчу спадщину і діяльність Грушевського як засновника української наукової національної історіографії. Тепер, коли розвиток історичних подій остаточно скомпromітував теорію і практику советської влади і російського імперіалізму, настав час об'єктивно висвітлити роль Грушевського як історика і творця історії в контексті дослідження української наукової історіографії й історичного розвитку України і Східної Європи.

Розмір нашої студії не дозволяє висвітлити усі ділянки його творчості і діяльності. Тому обмежимося лише до обговорення одної ділянки творчої спадщини Грушевського — української історії, що була головною сферою його наукових досліджень. Зокрема, на основі історіографічного аналізу, робимо основну пересцінку головних історичних концепцій Грушевського в кон-

тексті т. зв. «державницької» і «народницької» шкіл в українській історіографії. В минулому, а навіть в наших часах, дослідники творчости Грушевського часто суб'єктивно і неповно насвітлювали історичну творчість Михайла Сергійовича як історика, який «негативно» відносився до українського державотворчого історичного процесу. Саме в нашій книзі стараємося насвітлити це питання на основі дослідження його історичних праць. Тут лише можна об'єктивно ствердити, що Грушевський від часів Богдана Хмельницького був єдиним політично-державним діячем, який зумів зреалізувати постулат української державности в 1918 році у формі Української Народної Республіки.

Наукова творчість Грушевського розвивалася в рамках його науково-організаційної діяльності, яка охоплює його вклад в розбудову установ, що вже існували, або творенні нових наукових українознавчих центрів, які займалися науково-історичними дослідженнями та вивчали інші ділянки українознавства. Цим проблемам і присвячена моя книга.

Перше видання цієї монографії появилось в 1986 році як окреме видання. Спершу праця друкувалася окремими статтями в журналі «Сучасність» в 1984 і 1985 роках. У 1984 році відзначувало 50-ліття смерті М. Грушевського.

У 1990—1991 роках в Україні час до часу друкуються архівні матеріали Михайла Грушевського або про нього, які вносять важливі нові дані про окремі періоди його академічно-наукової діяльності, його життя і творчості. Ця тема вимагає окремого, обширного дослідження.

У нашій праці, для кращого розуміння його історіографічної спадщини, подаємо короткий нарис життєвого шляху Грушевського, з наголошенням його ролі в творенні і розбудові організаційної структури наукового українознавства, яка стала основним фундаментом для відродження і розвитку української національної культури.

Любомир Винар

І. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

У 1904 році Іван Франко, Володимир Гнатюк, Степан Томашівський і інші співробітники Грушевського писали з нагоди його 10-літньої діяльності в Галичині:

...діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки... перестали лежати облогодом, або ледво примітивно обробленим полем як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувало доси зріст видавництва і видне піднесення освітнього рівня в суспільності, а вплив його відбився корисно на всім публічним життю... Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання й нове життя розбуджує довго давлену надію кращої будучности для народу найнещасливішого з нещасних — то історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського, як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знахис історичних помилок¹.

Це правдиве свідчення співробітників і учнів Грушевського про його ролю в науковому і інтелектуальному житті галицької України приводить нас до основного питання: звідки взялося в Грушевського стільки знання, ідейного горіння і велетенської енергії, що протягом 10-літньої наукової діяльності у Львові він став головним організатором наукового життя і визнаним авторитетом серед широких кіл галицької інтелігенції? Які провідні ідеї керували Грушевським в його науковій діяльності? Відповідь на ці засадничі питання знаходимо в його автобіографічних записках, його творах, а також спогадах сучасників².

Грушевський походив із священничого роду Грушів, що осів у Чигиринському повіті на Київщині у 18 ст. Він народився 29 вересня 1866 року в Холмі, де його батько Сергій викладав у греко-уніятській гімназії. Проте, свої молоді роки, починаючи від 1869 р., Михайло Сергійович провів на Кавказі, куди його батько переїхав на посаду директора народних шкіл. Від 1880 року він навчався в класичній гімназії в Тифлісі, яку успішно закінчив у 1886 році. Саме тоді формувався світогляд і наукові зацікавлення молодого Михайла. Тут треба підкреслити три чинни-

ки, які причинилися до кристалізації його світовідчужання в молоді роки: вплив родини, зокрема його батька Сергія; українознавча лектура і його зацікавлення красним письменством, яке виявилося в ранній літературній творчості. Сергій Грушевський прищепив синові любов «до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії»⁴. Вже на гімназійній лаві він зачитується працями М. Костомарова, П. Куліша, А. Скальковського та інших дослідників історії та побуту України. Тоді вже помітно на його світоглядних засадах вплив Івана Нечуя-Левицького в ділянці художньої літератури і вплив Костомарова у формуванні його суспільних поглядів. Вже на гімназійній лаві Михайло пробує свої творчі сили і пише кілька оповідань, які завдяки Нечуєві-Левицькому були друковані у львівському *Ділі* і херсонському альманахові *Степ*⁴. Ранні твори молодого Михайла, зокрема оповідання «Бех аль Джугур» віддзеркалюють здоровий стихійний націоналізм їхнього автора. У згаданому творі він підкреслює любов до рідного народу і ненависть до поневолювачів. Про це Грушевський виразно пише в своїй літературній автобіографії: «Я писав, як український патріот і противник насильства і експлуатації колоніальних народів т. зв. висококультурними»⁵. Вже тоді він емоційно переживав, як писав, читаючи *Задачи украинофильства* Костомарова, «недоробленість українського відродження, розпорошеність інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед безликою і безсовітною * народною масою, відречення від славного минулого, від скарбів рідної народності...» — це все він вважав «всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й всі живі покоління — поскільки б вони не захотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститися»⁶.

Такі були ідейні настанови молодого Грушевського, який вже тоді вирішив присвятити себе справі національного відродження українського народу, спершу в ролі українського письменника (в найраніший період своєї творчості), а трохи згодом вирішив вибрати шлях дослідника української історії. Крім того, в гімназійні роки Михайло Сергійович виявив надзвичайну працьовитість і волю і, як пізніше згадував, мав замилювання «до якнайбільших напружень волі».

На наступному етапі свого життя між 1886—1894 роками Грушевський студіював і провадив наукові дослідження на історично-філологічному факультеті Київського університету. Там він розпочав свою наукову працю під керівництвом Володимира Антоновича, провідного українського історика і громадського діяча. В цей час Грушевський вже був автором поважних історичних праць⁷, які здобули йому загальне визнання в науковому світі як винятково здібного історика.

В цей київський період він ґрунтовно перейшов архівні матеріали, що пізніше дало великі плоди в опрацюванні *Історії України-Руси*. Також в ті часи завдяки Антоновичеві і Олександрові Кониському Грушевський брав участь в українському громадському житті Києва, а також нав'язав зв'язки з Галичиною. Можна сказати, що в дійсності молодий історик мав двох «хрещених батьків»: Антоновича в науковій праці і Кониського — в суспільно-громадській діяльності. Вони обидва мали головний вплив на формування історіософічного і громадського світогляду Михайла Сергійовича в ранньому періоді його наукової і громадської праці. Вони безпосередньо причинилися до виїзду Грушевського до Львова як зв'язкового і посередника між Великою Україною і Галичиною в справі розбудови наукової бази української національної культури. Недаром Кониський писав у своєму листі від 4. V. 1894 року до М. Дикарева у зв'язку з виїздом історика на зайняття катедри історії до Львівського університету:

Порадійте нашій вельми важній новині: на катедру історії у Львові цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особисто для мене — се невимовно велика радість!.. От се момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! Праця моя не погинула і дожив таки я до сего сподіваного часу!..

Кониський не помилився в своїй прогнозі. Діяльність Грушевського в Галичині (1894—1913) на форумі Наукового товариства імені Шевченка, у Львівському університеті і в українських освітніх і громадських установах повністю розкрила його геній в науково-організаційній і культурно-освітній праці.

Наукова праця Михайла Сергійовича розвинулася в трьох головних напрямках: 1) розбудова НТШ, яке під його проводом стало неофіційною фактичною українською академією наук; 2) розгортання колосальної видавничої діяльності, пов'язаної перш за все з заснуванням, за ініціативою Грушевського, Української руської видавничої спілки (1889), а також започаткування видання *Літературно-наукового вісника* (1889) та публікацій цілої низки наукових серійних видань НТШ⁹; 3) підготовка і виховання нових кадрів українських істориків, головно його студентів зі Львівського університету, які творили нову історичну школу Грушевського і репрезентували українську наукову національну історіографію.

Яку провадив Грушевський наукову політику і як розумів він завдання НТШ? Відповідь на це засадниче питання знаходимо в його записці до загального збору НТШ від 1898 року, яка висловлювала думку, що наукове товариство має стати «осередком наукової роботи на рідній мові, особливо в галузях безпосередньо зв'язаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе якнайшир-

ший круг наукових робітників, вірних народнім інтересам, організувати наукову роботу й у тій організації виховувати нових робітників, нові наукові кадри — сю мету, кажу, розвивало Товариство... енергічно і успішно не зважаючи на тяжкі перепони, які стрічало на своїй дорозі»¹⁰. Це завдання Грушевський успішно виконав, не зважаючи на внутрішні перепони (специфічний інтелектуальний і політичний клімат галицького життя) і зовнішні перешкоди (вороже наставлення польських наукових і політичних кіл до розвитку української науки, культури і незадовільний матеріальний стан). Михайло Сергійович вивів НТШ і українознавство на міжнародний форум наукового життя і тим самим заклав тривалий фундамент під розвиток української національної культури і науки. Я повністю поділяю висновок Василя Герасимчука, колишнього учня і співробітника Грушевського, що його «головною і незатертою часом заслугою є те, що він видвигнув на перший план ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього єства через піднесення наукою національної свідомости і національної культури... Бистрою аналізою і консеквентним розсліdom проф. Грушевський роз'яснив наше національне «я», вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевности щодо походження і своєю історією України дав нашій нації удовіднене право на належне їй ім'я на самостійне горожанство в світі»¹¹. Саме такі наслідки принесла науково-організаційна праця і наукова творчість Грушевського в Галичині.

Проте Михайло Сергійович не обмежував своєї діяльності під час «львівської доби свого життя» Галичиною. Після 1905 року він поширює свою наукову і громадську працю на придніпрянську Україну, змагаючи до всеукраїнського об'єднання наукових і суспільних сил українського суспільства, без огляду на кордони чужих держав, що його розділювали, і ворогів українського національного відродження. У 1908 році в Києві засновується під проводом Грушевського Українське наукове товариство з завданнями, подібними до НТШ у Львові. Очолюючи ці два головні вогнища української науки у Львові і Києві, Грушевський значно поширює коло науковців, які займаються вивченням різних ділянок українознавства, одночасно закладаючи міцний науковий фундамент під майбутню Українську Академію Наук, яка постала в Києві в 1918 році.

Паралельно з консолідацією українських наукових сил Грушевський інтенсивно працює над своїми історичними працями, а також стає одним із найвизначніших українських публіцистів. Поява в 1898 році першого тому його монументальної *Історії України-Руси* започатковує нову добу в українській історіографії. Проте провідні ідеї його історичної творчості розглянемо пізніше, а тут лише ствердимо, що до 1904 р. він був автором 591 публі-

кації, які тематично охоплювали усі головні ділянки історії і інших галузей українознавства¹².

Підсумовуючи діяльність Грушевського до 1914 року, можна ствердити її широкий діапазон і багатогранність. Не було жодної помітної ділянки суспільного життя, в якій він безпосередньо й посередньо не брав би участі: розбудова українського шкільництва і боротьба за український університет в Галичині, розвиток українського політичного життя у Львові і Києві (Українська національно-демократична партія і Українська демократична партія), керування працею українських парламентських громад в 1 і 2 Державних Думах, розбудова культурних установ і української популярної преси (*Село і Засів*) для вироблення національного світогляду серед українських селянських мас — всі ті та інші почини безпосередньо в'яжуться з діяльністю історика. На той час, до 1914 року, Грушевський став символом всеукраїнського єднання і справжнім провідником українства. Недаром його співробітник, а одночасно і ідеологічний опонент Дмитро Дорошенко ствердив, що Михайло Сергійович був визнаний за «провідника українського національного руху Росії», а «його слово було для нас за тих часів законом»¹³.

Вибух Першої світової війни припинив на деякий час багатогранну діяльність Грушевського, який у 1914 році повернувся до Києва. Тут немає змоги обговорити причину цього рішення — можемо лише ствердити, що він це зробив на вимогу українських київських діячів, зокрема членів Товариства українських поступовців (ТУП)¹⁴. Після приїзду Грушевського до Києва російська влада його заарештувала як «мазепинця» і «австрофіла» і заслала спершу до Симбірська, згодом до Казані, а вкінці, за посередництвом Російської Академії Наук, до Москви.

Революція 1917 року повернула Грушевському волю, і вже в березні того року він повертається до Києва і стає головою Української Центральної Ради, а потім першим Президентом Української Народної Республіки. Це було тріумфальним завершенням його попередньої діяльності як провідника національного відродження, найвидатнішого українського історика і провідного громадсько-політичного діяча. Цей період державного будівництва Грушевського, який охоплював усі сектори українського національного життя, вимагає повної, об'єктивно-наукової переоцінки і нове насвітлення, а не ідеологічних або публіцистично-емоційних інтерпретацій «з перспективи років». Грушевський будував українську державу на широкій демократичній основі, яка охоплювала усі сектори національно-громадського життя. Вистачить докладно переглянути тогочасні *Вісти з Центральної Ради* (1917), офіціоз Центральної Ради, щоб зрозуміти та охопити динаміку і діапазон державного будівництва «батька Грушевського», як

тоді його називали в Україні. Ця державність творилася в надзвичайно складних умовах революційної боротьби і міжнародних ускладнень. Не зважаючи на всі перешкоди, Україна під проводом Грушевського стала суверенною і незалежною державою, демократичною республікою, звичайно, з усіма її позитивами й негативами. Політичний заповіт Грушевського тієї доби знаходимо в збірці його статей «*На порозі нової України*» (Київ, 1918).

У 1919 році Грушевський, відсунений політичними діями від державного будівництва, виїхав до Чехо-Словаччини, а згодом до Австрії і оселився в Бадені біля Відня. Тут він наново розгортає наукову і громадсько-політичну діяльність. Особливої уваги заслуговує постання Українського соціологічного інституту за його ініціативою, під егідою якого вийшла низка цінних наукових публікацій. На еміграції він також започаткував працю над фундаментальною *Історією української літератури* (останній четвертий том вийшов у Києві в 1925 році). До 1922 року він був поважно заангажований в лівому крилі Української партії соціалістів-революціонерів, де він редагував періодичний орган *Борітеся — поборете*. Проте еміграційна атмосфера не сприяла Грушевському, і він після деяких міркувань вирішив повернутися на Україну, що зробив в 1924 році. Дослідник діяльності Грушевського стоїть перед засадничим питанням причини повернення найвидатнішого історика і першого Президента УНР до Києва. Ця справа вимагає окремого і об'єктивного дослідження. Тут можемо лише вказати на дві головні причини: бажання Грушевського продовжувати працю над *Історією України-Руси*, яка не була можливою на еміграції, і прагнення ділити долю українського народу на рідних землях та причинитися до дальшого розвитку української національної культури. Грушевський був прекрасно обізнаний з тодішньою політичною ситуацією в Україні і ще в 1923 році писав, що «дотеперішня «самостійність» Укр. Республіки була чистою іронією: однаково всім правила купка большевиків московських... так їх (українців — Л. В.) стероризували розстрілами, арештами, засланнями, що бояться пальцем рушити»¹⁵. Не зважаючи на загрозу, за дозволом більшовицької влади, Грушевський повернувся до Києва.

Черговий київський період діяльності Михайла Сергійовича характеризується його активною науково-організаційною і творчою працею: він очолює історичну секцію ВУАН, відновлює українознавчий журнал *Україна*, творить численні наукові комісії в Академії, очолює катедру історії України і започатковує цілу низку серійних наукових публікацій в рамках ВУАН. Він також керує працею багатьох істориків, так що можна говорити про постання київської історичної школи Грушевського в 1920-их роках як органічне продовження львівської. А головне — Грушев-

ський має змогу тепер продовжувати свою працю над дальшими томами *Історії України-Руси*. Під натиском, а пізніше під терором більшовицької влади він не міняє своїх історіографічних концепцій і не приймає марксистських концепцій історії України. Більшовикам не вдалося використати авторитету Грушевського в своєму інтересі. Він не складав жодних бажаних більшовицькою владою заяв і не йшов на будь-які компроміси в справах самостійності української нації і її культури. Навпаки, його учні і інші історики прийняли історичну схему Грушевського як основу української національної історіографії. Отже конфлікт між Грушевським і більшовицькою владою був неминучий. Починаючи вже від 1926 року, більшовики підготовляють плян ліквідації історичних установ Грушевського в Академії, а в 1929 р. зачинають його систематично реалізувати. Спершу історика обвинувачують в «буржуазному націоналізмові», «буржуазному світогляді», а вже в 1931 році йому приписують керівництво «українським національним центром», який мав бути однією з головних українських «націонал-фашистських» організацій. Протягом 1929 і 1930 років більшовики ліквідують історичні установи Грушевського, його видання і «реформують» ВУАН з «буржуазної» на пролетарську. Рівночасно проводяться арешти учнів і співробітників Грушевського. Самого історика в 1931 році НКВД заарештовує і піддає допитам у Харкові, а за короткий час його депортують до Москви, де він проживає під сталим наглядом НКВД. Тут від нього знову вимагають декларацій на користь радянської влади, але Грушевський відмовляється і це прискорює його несподівану смерть. В жовтні 1934 р., під час побуту в Кисловодську на Кавказі, Грушевський дістає інфекцію чиряка на карку, зазнає операції і несподівано вмирає¹⁶. Знаючи вороже наставлення Грушевського до більшовицької влади і вплив його творів на українське суспільство, а також більшовицьку «систему» ліквідації небезпечних для них людей, немає сумніву, що його смерть була передчасна. Так 25 листопада 1934 р. перестало битися серце великого українця.

Хоч російсько-більшовицька влада розгромила історичні установи Грушевського, знищила його родину, а також його видання, проте вона не виграла битви. Не вдалося знищити його творчої спадщини, його історичної схеми і його історіографічних концепцій, цієї, як вдало підмітив Олександр Оглоблин, страшною спадщини для ворогів українства. Як знаємо, в Україні боротьба проти Грушевського і його творчості далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажано бодай коротко висвітлити провідні ідеї його історичної творчості і визначити місце Грушевського в сучасній українській історичній науці.

II. ЗАМІТКИ ПРО ІСТОРІОГРАФІЧНУ СПАДЩИНУ ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Грушевський був не лише найвидатнішим організатором українського наукового життя, але рівночасно і найвизначнішим істориком України. Його творча спадщина охоплює понад дві тисячі бібліографічних одиниць, з яких більша частина становила його наукові, науково-популярні і публіцистичні статті, присвячені різним періодам і ділянкам української історії. Самозрозуміло, що в цій статті неможливо обговорити, навіть і поверхово, цю винятково багату історіографічну спадщину історика, яка вимагає окремого, обширного монографічного дослідження. Тут можна обмежитися лише кількома спостереженнями і короткими коментарями до головних історіографічних концепцій Грушевського, які домінують в його головних творах.

Якщо сьогодні ставити питання про найважливіший внесок Грушевського в українську історіографію, то відповідь має бути недвозначна: впровадження істориком самобутньої схеми українського історичного процесу, яка лежить в основі української національної історіографії, і опрацювання монументальної аналітично-синтетичної *Історії України-Руси*, яка мала вирішальний вплив на розвиток української історичної науки в 20 ст. І Дмитро Багалій, один із найвидатніших українських істориків, не помилявся, коли твердив у 1926 р., що Грушевський є «найзаслуженіший історик України», а його *Історія України-Руси* була першою монументальною синтетичною працею, побудованою на окремій схемі, яка відповідає вимогам європейської методології¹⁷. В іншій своїй праці Багалій, який не належав до приятелів Грушевського, дав таку характеристику і оцінку схеми Грушевського:

Я властиво визнаю схему М. С. Грушевського за правильну щодо української історії, вона правильна і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш ніж тисячеліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю...¹⁸

Тому що вищезгадана схема Грушевського лежала в основі його *Історії України-Руси* та інших його історичних праць і була

визнана українськими істориками як національна схема української історіографії, почнемо наші роздумування від обговорення цієї схеми.

ІСТОРИЧНА СХЕМА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У 1904 році Грушевський опублікував на сторінках збірника петербурзької Академії наук свою працю «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій виступив з науковою критикою російської схеми історії східноєвропейських народів, і рівночасно запропонував свою історичну схему історичного розвитку українського, російського і білоруського народів¹⁹.

Ця наукова схема стала основою його *Історії України-Руси* та інших історичних і українознавчих дослідів. Вона була визнана і прийнята українськими істориками в Галичині, в 1920-их роках у радянській Україні і на еміграції і в своїй основі стала головною схемою української історичної науки за життя Грушевського і після його смерті.

У чому ж полягає значення схеми Грушевського, яку він науково обгрунтував в *Історії України-Руси*, а теоретично з'ясував у вищезгаданій статті? У першу чергу він відкинув гіпотезу-схему російських істориків (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський і ін.), які обстоювали концепцію «общерусской» народности, історії і культури, яка властиво була виявом російського історіографічного шовінізму й імперіялізму і негувала історичний розвиток українського і білоруського народу. Грушевський уважав, що немає «общерусской історії», а тим більше «общерусской» народности. Він писав, що пов'язання Київської держави з її суспільно-політичним укладом і культурою, з Володимиро-Московським князівством 13 і 14 ст. не витримує наукової критики. «Ми знаємо,— писав Грушевський,— що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської». Отже штучне сполучення української і московської історії в середньовіччі не має об'єктивної історичної бази. Взаємини Київської держави з Московською він порівнював до взаємин Римської держави з її гальськими провінціями, «а не переємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції» (стор. 204). Рівночасно у своїй схемі Грушевський встановлює періодизацію українського історичного процесу, а також відповідну історичну термінологію. Рання історія, Київська держава, Галицько-Волинська держава є органічно пов'язані політичними, етнічними

ми і культурними процесами українського народу. Вони знаходять своє продовження в Литовсько-Польській державі. Отже Грушевський наголошував на тяглість і нерозривність української історії від її ранньої доби, через середньовіччя аж до нового періоду історії України. Саме тому він називає свій основний твір Історія України-Руси, пов'язуючи природну нову і стару історичну назву України. Український історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на його території від найдавніших часів до доби Грушевського. У цьому контексті історіографічної схеми історика Грушевського цілком слушно можна вважати батьком української національної історіографії, яка розвивалася на основі його історичної схеми. Осип Гермайзе мав підставу твердити, що Грушевський ставить дослідження історії України «на цілком український ґрунт, не тільки по суті, але й по формі. Бо український елемент у попередніх учених дуже часто був обережно прихований, затемнений з причин цензурного переслідування та інших подібних обставин»²⁰. Проте Грушевський пов'язував свою схему з історіографічною спадщиною своїх попередників, без огляду на їхню езопівську мову. У статті, присвяченій О. М. Максимовичеві, він писав:

Але коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати ці тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі Східного Словянства — московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східно-словянських народностей; коли я трактував київську добу, як стару добу української історії, і дозволив собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів казньного православ'я, самодержав'я і народности, перед котрими мусив заступувати на всі гудзики свій віцмундир наш старий ректор, — я тільки назвав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор, і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов²¹.

Справді, як багато могли б навчитися з цих рефлексій Грушевського деякі українські історики, які діють на Заході, і замість продовжувати працю Грушевського, поширювати і доповнювати його схему, плутаються в своїх історіографічних гіпотезах про походження українського народу і не продовжують кращих традицій української національної історіографії. Автор цих рядків повністю погоджується з Дорошенком, що «основною заслугою проф. Грушевського перед українською історіографією є те, що він уgruntував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя»²².

Тепер виникає засадниче питання про ставлення українських істориків, які живуть і займаються наукою в радянській Україні, на Заході, до схеми Грушевського. Як відомо, радянські історики змушені діяти у системі тоталітарного режиму, дотримуватися директив КПРС, не маючи змоги вести самостійні історичні дослідження. Вони відкидають схему Грушевського, яка підважила головні історіографічні концепції передреволюційної російської історіографії, а також радянську схему історії України. Їхнє наставлення до схеми і історичної творчості Грушевського чітко представлені в недавно виданій *Історіографії історії української РСР* Л. Коваленко:

Видання зовні солідної багатотомової *«Історії України-Руси»* лише прикривало ідейну нікчемність і наукове банкрутство націоналістичної історіографії. Усі трафаретні вигадки буржуазних націоналістів Грушевський здобув власним соусом — «схемою історії України». Суть її полягала в двох постулатах: 1) історія нібито розвивалася по колах, піднесення змінюються занепадами, 2) загальноросійської історії нібито не може бути, а історію українського народу слід розглядати не лише без будь-якого зв'язку з російською, а й у цілковитім відриві від неї. ...Новою у Грушевського була лише особлива посиленна антиросійська спрямованість, та не проти царизму, російських поміщиків і буржуазії, а проти російського народу²³.

Картина цілком ясна. Вона повністю віддзеркалює теперішній трагічний стан української радянської історіографії, яка є службою російськорадянського режиму і його політичної пропаганди. Ця псевдонаукова історіографія не має нічого спільного зі справжньою українською історичною наукою. Українські історики, які проживають на Заході, продовжують кращі традиції української національної історіографії, базованої на історичній схемі Грушевського. Вони не прийняли її як якусь застиглу «історіографічну догму» — навпаки, вони її критично проаналізували, відповідно поширили і допровадили до 20 ст.²⁴. Тут треба підкреслити, що періодизація і термінологія історії України, ці дві інтегральні частини схеми Грушевського, були також прийняті дослідниками історії української літератури, етнографії, економіки та інших наукових ділянок, пов'язаних із вивченням життя українського народу і його суспільних інституцій. У цьому ширшому контексті історіографічна схема Грушевського з її доповненнями стала рівночасно схемою наукового українознавства.

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ» І ІНШІ ПРАЦІ ІСТОРИКА

У своїй автобіографії Грушевський писав, що опрацювання суцільної історії України було задачею його життя, задушевною мрією і справою честі його і його покоління. Це завдання у головній мірі він виконав. 1898 рік, коли у Львові з'явився перший том його капітальної *Історії України-Руси*, і 1934 рік — рік смерти Грушевського — охоплюють повних тридцять шість років, протягом яких Грушевський систематично реалізував задачу свого життя (друга частина 9 тому *Історії України-Руси* з'явилася в Києві 1931 р., а останній 10 том історії вийшов вже після смерті історика в 1936 р. за редакцією його доньки Катерини). На додаток до цього, Грушевський був автором біля 2000 праць, які охоплювали, крім історії, інші ділянки українознавства (історію літератури, етнографію, допоміжні історичні науки, соціологію та ін.), які друкувалися різними мовами і в різних бібліографічних форматах (монографії, нариси, статті, рецензії, некрологи тощо). Грушевський був людиною енциклопедичного знання, великої наукової ерудиції, невичерпної енергії і систематичної наполегливої працьовитості, і лише тим можна пояснити такий широкий діяпозон його наукових зацікавлень, як також і якість і кількість його наукової і публіцистичної творчості.

Історія України-Руси (далі *ІУР*) базується на науковій схемі східноєвропейської історії Грушевського і є першою фундаментальною науковою історією України²⁵, в якій проаналізовано багатовимірний розвиток українського народу від його ранніх початків до 1657 р. включно. Ця праця не обмежувалася лише аналізом і синтезом політичної історії України, але рівночасно охоплює культуру і освіту, релігійне життя, господарський розвиток, державно-правний аспект, судівництво і всі інші головні аспекти історичного розвитку української нації. Якби ми мали визначити головну історіографічну концепцію автора цієї монументальної праці — то на перше місце висувається наукове обґрунтування *безперервності* українського багатовимірного історичного процесу на всій території, заселеній українським народом.

Об'єктивність і критичне ставлення до інтерпретації історичних явищ, аналізи історичних джерел і взагалі до реконструкції історичного життя українського народу лежить в основі *ІУР* і інших історичних творів дослідника. Тому автор цих рядків повністю погоджується з висновком Герасимчука, що вихідним пунктом «дослідіу автора *Історії України* є безоглядне замилювання до об'єктивної правди. Остання і найбільша мета його — це відслонити реальну дійсність і правду, як цінності самі для себе»²⁶.

Національний характер *IUP* не йшов врозріз з основними вимогами методології історичного дослідження об'єктивного відтворення історичного процесу. Грушевський був суворим критиком української історії. Він ніколи не ідеалізував ні історичні явища, ні діячів. Тому *априорно* він не засуджував, ані вихваляв творців української історії. Його аналіз і синтез були ґрунтовані на глибинному і критичному вивченні історичних джерел. У зв'язку з цим цікаво подати оцінку *IUP* відомого польського дослідника Брікнера, який уважав, що

цей твір проф. Грушевського є похвальним свідоцтвом ученості і всесторонності українського автора. Незмірну літературу предмету, археологічну, історичну, філологічну опанував зовсім, зокрема російську, дотепер запечатану для Європи сімома печатами; автор дивує нас прямо своїм начитанням... а з цим казочним начитанням іде в парі бистрота ума, самостійний осуд, вироблена метода — це все в мірі цілком незвичайній²⁷.

Як відомо, Брікнер не належав до відомих прихильників української історіографії.

Кілька слів про головні гіпотези та висновки Грушевського в *IUP*. Грушевський уважав антів предками українського народу. Він відкинув т. зв. норманську гіпотезу і ставив наголос на ролі наддніпрянських полян в заснуванні і розбудові Київської середньовічної держави. Тут треба підкреслити, що історик зовсім не ігнорував державного чинника в історії України, як це твердили деякі історики т. зв. «державницької школи». Але основною рушійною силою історичного процесу він уважав «етнос» — український народ, який, не зважаючи на різні історичні катаклізми, поневолення України іншими державами, польонізацію і русифікацію української провідної верстви в різні історичні періоди, витримав і завжди був джерелом народного або національного відродження і став тим тривалим фундаментом-цементом, який пов'язував різні періоди історії України. Саме народ був основою тяглості та безперервності українського історичного процесу. Правда, що Грушевський, маючи певні застереження, волів не ставити головного наголосу на «державу, як основний фактор історичних дослідів. Але його пояснення на цю тему є задовільні, а рівночасно відповідають напрямним навіть сучасної світової історіографії. Він пише:

В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важкий, але поруч нього існуючі інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не

повинні лишатися в тіні поза ним. ...Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — ці впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних²⁸.

Отже т. зв. «бездержавні народи» мають свою національну історію, яка не збігається з державною історією країни, яка в даний період узурпує чи окупує територію даного народу. Це найкраще ілюструється історією українського народу під російською, польською та іншими чужими окупаціями.

В *ІУР* Грушевський джерельно обґрунтував, що українсько-руські племена стали державотворчим елементом у формуванні Київської держави. Хоч ця держава розпалася і не могла виробити тривалої великодержавної організації, проте Грушевський зазначає, що вона залишила «глибокі впливи на суспільнім і культурнім життю, зблизивши українсько-руські племена, привівши до певної однастайности елементи суспільної і культурної еволюції у них, та заложивши під неї широкі підстави²⁹. Політично-культурну спадщину першої державної формації Русі-України перебирає Галицько-Волинська держава, а не Московська, як це було прийнято в російській передреволюційній історіографії. Надзвичайно важливою в *ІУР* є докладна аналіза культурних, соціальних, релігійних, економічних і інших виявів життєвості українського народу в його державні і бездержавні періоди. І тут Грушевський малює грандіозну картину життя українського народу з його піднесеннями і занепадами. Багалій правильно відмітив, що в *ІУР* Грушевський вводить три доби-періоди українського життя. Перший період охоплює українську середньовічну державну організацію від 1 до половини 14 ст. і йому присвячені перші три томи *ІУР*. Друга — це переходовий період історії українського народу, який перебуває під контролем литовсько-польського державного організму (половина 14 ст. до 1648 р., цій добі присвячено 4, 5, 6 і почасти 7 томи *ІУР*). Останньою є третя козацька доба, якій Грушевський присвятив наступні томи своєї історії. «Уживши старої історіософічної термінології,— пише Грушевський,— ці дві доби українського життя — стару, княжу і новішу народну (козацьку) можна назвати тезою і антитезою, що доходять до синтези в століттю українського відродження» (*ІУР*, т. I, стор. 20). Отже український історичний процес Грушевський представив у формі Гегелевої тріади. Проте хронологічно *ІУР* не доходить до доби українського національного відродження 19 і 20 ст. Цей період охоплений в його інших виданнях: *Очерк истории украинского народа* (1904), *Ілюстрована іс-*

торія України (1911) та інших популярних нарисах історії України.

До теперішнього часу томи *ІУР*, присвячені розвитку українського козацтва і козацько-гетманської держави, найповніше опрацьовані (томи від 7 до 10), одночасно вказуючи на еволюцію деяких його історіографічних концепцій, про що згадаймо пізніше. Тепер треба звернути увагу на історичну термінологію Грушевського. Він уживав назви «Україна-Русь» і «українсько-руський», щоб, як він писав, «підкреслити зв'язки нового українського життя з його старими традиціями» (*ІУР*, т. I, стор. 2). Він також перший упровадив назву «східнослов'янський» для означення всіх східнослов'янських народів. Цей термін згодом прийнявся в світовій історіографії. Можна б лише побажати, щоб теперішні українські дослідники ранньої і середньовічної історії придержувалися термінології і схеми Грушевського, яка до сьогодні є найраціональнішою в дослідженні національних історій українців, білорусів і росіян.

Підсумовуючи наші думки про *ІУР*, треба ствердити, що це є унікальний і переломовий твір в українській і світовій історіографії. Грушевський, як геніальний історик, передав нам монументальну реконструкцію українського історичного процесу, який охоплював усі ділянки історичного життя українського народу і його розвиток від часу народження до нової історичної доби. До сьогодні *ІУР*, без огляду на те, що деякі її частини вимагають доповнення і поширення на основі нових, зокрема археологічних джерел, є неперевершеним історіографічним дослідженням, що досі немає собі рівних і заслуговує на переклад на англійську та інші світові мови. Джеймз Томсон, автор фундаментального нарису світової історіографії, повністю зрозумів монументальність *ІУР* і значення Грушевського як «найбільшого історика України». Він пише:

Його 9-томна (sic) історія, написана по-українськи, це монумент ерудиції, справжня енциклопедія досліджень цілого покоління українських, російських, німецьких учених. Цією працею Грушевський, який головував у парламенті, що проголосив незалежну Україну (тимчасово) у 1917 р., дав своєму народові наукову базу його національної ідеології³⁰.

Інший видатний науковець Джордж В. Сімпсон пише, що:

В українській історіографії ім'я Михайла Грушевського височить над усіма іншими іменами. Його 10-томна *Історія України* та 5-томна *Історія української літератури* являють собою величезне досягнення. ... Не лише для української історії, але й для історії всієї Східної Європи праця Грушевського абсолютно потрібна³¹.

Отже, деякі українські установи та вчені, які взяли на себе зобов'язання перевидати *ІУР* англійською мовою (НТШ в Америці) і це зобов'язання до сьогодні не реалізували, не мусять журитися «перестарілістю» твору Грушевського¹², бо класичні монументальні твори не старіються — їх видають, як історіографічний документ часу, як твір найвидатнішого історика України і української історіографії — так, як його оцінили всі видатні українські і неукраїнські історики, які не були під впливом російської і радянської схем історії Європи і які розглядали об'єктивно історію України. Ми вже згадали, що *ІУР* була допроваджена до Гадяцького трактату в 1658 р., але свою схему і головні історіографічні концепції історії України Грушевський допровадив до національно-державного відродження в 1917—1918 роках. Маємо на увазі його вищезгадані загальні історичні нариси України, а також цілу низку наукових досліджень, присвячених окремим періодам і темам української історії після занепаду Козацько-Гетьманської держави, які друкувалися після 1914 р., зокрема у виданнях Всеукраїнської Академії Наук у Києві. За нашими обчисленнями, на основі виданих бібліографій праць Грушевського в 1906 і 1928 рр. він був автором біля двох тисяч праць, більшість яких була присвячена історичній проблематиці. Це винятково вагомий творчий спадок історика, який, як відомо, не належав до тих кабінетних учених, замкнених у своїй роботі, а рівночасно був провідним організатором наукового життя і суспільним діячем.

Обговорюючи історичну творчість Грушевського, не можна не згадати його другого монументального твору — п'яти томника *Історії української літератури* (1923—1925)¹³. У цій праці Грушевський підходить оригінально до інтерпретації літератури не лише як явища, яке допомагає виявити особливості художньої творчості письменників, але також і як соціологічну категорію, яка виконує важливу суспільну функцію. У передмові Грушевський пише:

В тяжкій добі, коли велика політична криза розвела і порізнила так глибоко різні часті українського громадянства, культура сього тисячолітнього нашого доробку являється тою нивою, на якій сходяться і сходять — порізнені групи нашої культурної верстви — над працею, що сто літ тому викликала наш нарід з летаргії¹⁴.

Він уважав, що література «вводить нас в розуміння життя далеких поколінь, його умов, переломлення цих умов в психіці, світогляді, настроях, діяльності і творчості» (*Історія української літератури*, т. I, стор. I). Проте ця «соціологізація» історії літератури не йшла коштом вивчення «літературної форми», яка, як писав Грушевський, є «дуже важним культурно-історичним фак-

том, і остільки мова іде про студійовання творів артистичних, питання форми не можуть бути легковажені» (там таки). Грушевський включив до свого твору усну творчість, і це пересунуло початки української літератури з київської княжої до ранньої племінно-родової доби і тим самим поширило хронологічно й тематично цю ділянку дослідів. Фольклор і етнографію він уважає важливими джерелами історії української літератури³⁵.

Винятково цінними в *Історії української літератури*, крім усної словесности, є розділи, присвячені літературі княжого періоду (зокрема аналіза *Слова о полку Ігоревім*), дослідження української агіографії, аналіза українсько-руських літописів, билинних традицій в Україні, західньо — східноєвропейських впливів на українську творчість, початки українського друкарства і культурного відродження в 1580—1610 рр. Грушевський пропонує багато гіпотез і нових наслідків. Якщо йдеться про його історіографічну схему і термінологію, він її дотримується в історії літератури. Він відкидає тезу про «общерусский» характер літератури і культури Київської держави і ще раз стверджує, що «Культура XI—XII вв. була українською, а... відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати під назвою «общерусской» знов таки до «русской»-великоруської, се завсіди залишиться операцією не науковою і науковим інтересам противною» (*ІУЛ*, т. 2, стор. 54).

Дмитро Чижевський в оцінці *Історії української літератури* підкреслює її широку джерельну базу, досконале володіння автором різними методами досліду, вважаючи, що *Історія української літератури* Грушевського є зразком майстерности володіння різними методами наукового дослідження, є прикладом акрибії, екзактності, з якою кожний історик літератури мусів би підходити до тих літературних творів, про які він пише³⁶. Праця Грушевського не лише значно поширила методологічний і тематичний підхід до вивчення розвитку української літератури, але й широко доповнювала його *ІУР* в аналізі й синтезі культурних та інтелектуальних факторів, які становили головні рушійні сили українського історичного процесу.

У своїй творчості Грушевський звертає рівночасно увагу на соціологічні дослідження, які пов'язані з вивченням розвитку суспільства, суспільних інституцій, суспільного нашарування, суспільних формацій і інших соціологічно-історичних тем. 1921 р. вийшла його обширна праця *Початки громадянства, генетична соціологія*, яка була видана Українським соціологічним інститутом. У передмові Грушевський згадує, що вже під час опрацювання першого тому *ІУР* перед ним стояло питання, «які сліди й пережитки заховалися в українським життю в історичних відомостях про нього з давніших часів в літературних і етнографіч-

них пам'ятках»¹⁷. Його порівняльні студії в генетичній або історичній соціології дають певну основу для кращого розуміння і аналізу загального розвитку суспільства як історично-соціологічної категорії наукового дослідження, яке згодом він використовує для вивчення, як він писав, «українських переживань». Український історичний процес був інтегральною частиною загального історичного процесу, а тому його порівняльна методологія і дослідження в ділянці історичної соціології значно поширювали джерельну основу його історіографічної творчості. При цьому варто згадати вдаль зауваження О. Бочковського, що Грушевський був новітнім істориком, а тому його оригінальна творчість «пересякнена» соціологізмом. Він рівночасно дає високу оцінку *Початкам громадянства...* як зовсім самостійному соціологічному дослідженню. «Це перша українська соціологія взагалі... під цим оглядом ця праця має каменяряське значення»¹⁸.

Загалом можна ствердити, що аналіза суспільно-політичної історії України Грушевського тісно перетиналася з його історично-соціологічними дослідженнями.

Тепер хочеться коротко обговорити методологію досліджу Грушевського в його історичних працях. У своєму інавгураційному викладі у Львівському університеті (30 вересня 1884 р.) Грушевський подав свої методологічні настанови. Він говорив:

Нарешті я хотівби сказати кілька слів про свою професію методологічну. ...Я перейшов в своїй часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип *petit à petit* середі завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину... Наука се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою роботу синтетичну. Через все всякий догматизм в своїй науці я вважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* — неможливим. Того духу висліді й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках-слухачах¹⁹.

Таке було методологічне кредо 28-літнього історика, учня Антоновича, засновника української історіографічної школи «документалістів» у Києві. Антонович відіграв у нашій історіографії роль, подібну до ролі Ранке в німецькій і світовій історіографії, під оглядом впровадження наукової методи історичного досліджу. Його учень перебрав повністю цю методу свого наукового керівника і був їй відданий до кінця свого життя. Проте Грушевський значно поширив методологічну базу історичного дослідження, він, можна сказати, перейшов методологічну еволюцію, подібно як у своїх деяких історіографічних і історіософічних концепціях.

Гевристика, критична аналіза і синтеза були наріжними каменями класичної історичної методології з головним прицілом на об'єктивну реконструкцію рушійних сил історичного процесу. Борис Крупницький, слідом за Герасимчуком, називає методу Грушевського «генетично-емпіричною», яка розглядає історичні явища «зсередини» і не враховує «універсального історичного потоку або відповідної доби»⁴⁰. Розвиток історичного життя українського народу, на думку Крупницького, Грушевський аналізував саме з наголосом на «іманентний розвиток своєї країни». Для ілюстрації своїх тверджень Крупницький пише, що Грушевський «нерадо признавав чужі впливи. Так назву «Русь» він виводив не від прийшлих варягів, а від полян і полянської території з річкою «Россю» і т. д.»⁴¹.

Я не поділяю цих поглядів Крупницького. В справах методології Грушевський не був «моністом», а лише «плюралістом», себто свої історичні дослідження він не обмежував однією методою дослідження. Отже він уживав у своїх дослідженнях, крім генетичної методи, також порівняльно-соціологічну. Грушевський був також плюралістом в насвітленні рушійних сил українського історичного процесу, який охоплював політичний, культурний і суспільно-економічний розвиток українського народу в рамках східноєвропейської історії. Отже, на нашу думку, звуження методології Грушевського до однієї методи дослідження не є виправдане і обмежує методологічну основу його історичних дослідів.

Відомо, що Грушевський не прийняв марксистської методи історичного дослідження, яку він уважав догматичною і суб'єктивною. Вважаю, що відмова Грушевського від марксистського підходу до пояснення історичних явищ, попри політичний шантаж і тиск радянської влади в 1920-их і на початку 1930-их років, пріспішила його передчасну смерть в 1934 р. Більшовицько-російська влада в Україні і СРСР не могла толерувати історіографічних концепцій Грушевського, в основі яких лежала його схема, яка йшла врозріз із радянською концепцією історії України і Східної Європи. Влада не могла також толерувати його науково-організаційної праці в Академії, яка завдяки Грушевському і іншим науковцям стала культурно-науковою цитаделлю українського національного і наукового відродження в 1920-их рр. Отже трагічний кінець Грушевського був неминучий і «закономірний» в системі російсько-радянської диктатури і терору.

Ми погоджуємося з Багалієм у тому, що Грушевський поклав у основу ідеалістичного і матеріалістичного розуміння історичного процесу історію свого народу-нації в її культурних і соціальних вивах. Його розуміння історичного процесу «не є матеріалістичне, бо за єдине моністичне начало М. С. визнає ідею національності, а не соціально-економічну базу, хоч соціальному моментові відводиться також важливу роль»⁴².